

किरात येले संवत् अभिलेख

(किरात येले संवत् अन्तर्राष्ट्रिय विशेष विचार गोष्ठी, १४-१५, नोभेम्बर, २००९)

२०१०

किरात येले संवत् अध्ययन समन्वय समिति

अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल ।

कृति	: किरात येले संवत् अमिलेख (किरात येले संवत् अन्तराष्ट्रिय विशेष विचार गोष्ठी. १४-१५, नोभेम्बर, २०१०) २०१०
प्रकाशक	: किरात येले संवत् अध्ययन समन्वय समिति
संस्करण	: प्रथम
प्रकाशित सङ्ख्या	: १००० प्रति
सर्वाधिकार	: किरात येले संवत् अध्ययन समन्वय समिति
तस्वीर स्रोत	: किरात येले संवत् अध्ययन समन्वय समिति, इन्द्रबहादुर राई, गणेश राई, एम.डी. कुलुङ राई, शङ्कर साम्पाङ् राई
डिजाइन आवरण सज्जा	: CreativeWork, NBPAL
मूल्य	: रु. ५००१-, UK£ 7, USA\$ 11, IC 350.
मुद्रण	: महालक्ष्मी अफ्सेट प्रेस, विजुली बजार, बानेश्व, काठमाडौं ।
प्रकाशन सहयोगी	: किरात येले संवत् अध्ययन समन्वय समिति, बुनाई
ISBN	: ९७८-९९३७-२-३२४३-९

किरात येले संवत्को कालगणना अध्ययनको सन्दर्भ

उठान

गोपालवंशी, महिषपालवंशी, किरातवंशी, लिच्छविवंशी, मल्लवंशी, शाहवंशी युग हुँदै नेपाल वर्तमान सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको युगमा आइपुगेको सर्वविदितै छ। नेपाली सभ्यताको विजारोपण र विकासको आरम्भ भने किरातकालमा सुरु भएको थियो भन्ने कुरा **किरातहरूको शासन नै नेपाली संस्कृतिको उत्पत्ति काल हो**। भन्ने बालचन्द्र शर्माको भनाइ (शर्मा, पृ. ७७: २०३३) ले पुष्टि गर्दछ। गोपालराजवंशावलीका अनुसार ३२ पुस्ता (गोपालराजवंशावली, पृ. २५), कर्कपेटिका अनुसार २७ पुस्ता (कर्कपेटिका, पृ. २५९-२६०: १८११), भेन्सिटार्ट (Vasittart, p. 21: 1906) र राइटका अनुसार २९ पुस्ता (शर्मा, पृ. ६४: २०३३) प्रेमबहादुर माबुहाडका अनुसार ३३ पुस्ता (सुब्बा र ढुङ्गेल, पृ. ४८ र ७५: २०४७) का किरात राजाहरूले शासन गरे। यहाँ उल्लेखित स्रोहरूमध्ये जयस्थिति मल्ल (ई.सं. १३८२-१३९५, ऐ. वंशावली, पृ. ii) को राज्यकालमा लेखिएको गोपालराजवंशावलीलाई सबैभन्दा पुरानो प्रमाण मानिन्छ।

किरातकालीन सभ्यतामा नै नेपालले आफ्नो मौलिक आर्थिक, सामाजिक, कला, साहित्य र धार्मिक जीवनले पूर्ण आकार ग्रहण गरिसकेको थियो।

किरात जाति (याक्खा, सुनुवार, लिम्बू, राई आदि) ले पहिला विभिन्न नाममा आफ्नो प्राकृतिक धर्म मानिल्याएका भए पनि २०५८ को जनगणनादेखि आफ्नो मौलिक धर्मको नाम **किरात धर्म** भनेर औपचारिक रूपमा लेखाई स्थापित गरिसकेका छन्।

किरात सभ्यताको अर्को विशेषताको रूपमा मानिल्याइएको किरात येले संवत्लाई राष्ट्रिय मान्यता दिलाउनु किरात समुदायको मनसुवा पनि रहेकै छ। यसका लागि हिजोको सामन्तवादी जन्जिरबाट उन्मुक्ति पाएका र आजको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक युगमा स्वपहिचानका लागि पूर्वजका विराशतलाई पुनःउठान गरी किरात समुदायहरूले मानिल्याएको संवत्लाई सर्वमान्य विशेषताहरूले परिपूर्ण संवत्को रूपमा विकास गराउन प्रयत्न गर्नु समीचीत सत्कार्य हो। यसैको परिणामस्वरूप किरात येले संवत्को विविध आयामका बारेमा विशद छलफल भइआएको हो।

अनुष्ठान

किरात येले संवत्को प्रयोग एवम् विस्तार, त्यसबारेमा अध्ययन तथा बहस, किरात येले संवत्को कालगणनामाथि बहस किन र समाधानको सन्दर्भमा भएका केही महत्त्वपूर्ण घटनाहरू उल्लेख गर्नु वाञ्छनीय हुने छ।

क) संवत्को प्रयोग एवम् विस्तार

- पुष्प थाम्सुहाडले स्रिजङ्गा मासिकको वर्ष १, अङ्क ७, २०३० थेसेको (कार्तिक) को पृष्ठ ३ मा पहिलो चोटि किराती तङ्गे (संवत्) ५०७३ (वैरागी, तान्छेप्पा, पृ. १, ३, माघ २०६४) भनेर प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसपछि सिक्किमका जसहाड मादेनको पहिलमा अखिल सिक्किम किरात लिम्बू चुम्लुड (केरेक्लेन सुखिम् किरात याक्थुड चुम्लुड) ले साँप वर्षको याक्थुड पञ्चाङ्ग (असेक तङ्गेलेन् याक्थुड येन्लन्) अर्थात् याक्थुड येले तङ्गे ५०४९ (ऐऐ) सन् १९८९-९० अर्थात् २०४५-४६ मा प्रकाशित भएको थियो। पुष्प थाम्सुहाडले प्रयोग गरेको संवत्को आधार विक्रमजित हसरतको नेपालको इतिहास (History of Nepal) (नवसमन्वय वर्ष १, अङ्क ४, २०६५, पृ. ३५) अनुसारको कलि संवत् हो भने जसहाड मादेनले प्रयोग गरेको संवत् प्रेमबहादुर माबुहाड र भूपेन्द्रनाथ ढुङ्गेल लिखित **संक्षिप्त नेपालको इतिहास** (वि.सं. २०११) मा उल्लेखित कलिगत संवत् हो। यसर्थ यी दुईबीचमा ४० वर्षको अन्तर रहेको छ। हाल प्रचलनमा रहेको संवत् पुष्प थाम्सुहाडले प्रयोगमा ल्याएको संवत् नभई जसहाड मादेनले प्रयोगमा ल्याएको संवत् हो जुन अधिल्लोभन्दा करिब ४० वर्ष कान्छो रहेको छ।
- वि.सं. २०४८ सालमा किरात याक्थुड चुम्लुड केन्द्रीय कार्यालयले काठमाडौँबाट याक्थुड येले संवत् (५०५१-५२) को क्यालेन्डर निकालेपछि किरात राई यायोक्खा, सुनुवार सेवा समाज, किरात याक्खा छुम्मालगायतका संस्थाहरूले यो संवत्लाई क्रमशः प्रयोगमा ल्याए र पछिल्लो समयमा यसको प्रयोगले व्यापकता पाएको छ।

ख) अध्ययन तथा बहस

- २०५३ माघ १७ र १८ गते बिर्तामोड, भूपामा सम्पन्न भएको किरात याक्थुड चुम्लुड राष्ट्रिय परिषद्को चौथो सम्मेलनले 'येले तड्वेको नयाँवर्ष निर्धारण' सम्बन्धमा हालसम्म भएको प्रगति जानकारी गराई अनुसन्धान क्रम जारी राखी चाँडो निष्कर्षमा पुग्ने निर्णय गरियो (पारित प्रस्तावहरू, पृ. १२:२०६४) भनी उल्लेख भएको छ।
- डी.बी. आइबुडले किरात संवत् र नववर्षको सन्दर्भ नामक लेख लेखी पालाम त्रैमासिक, वर्ष १, अङ्क १, २०६१, मा प्रकाशित गरेका छन्।
- राजेश राईद्वारा सङ्कलित एवम् प्रकाशित 'किराती लोककथा सङ्ग्रह' (पृष्ठ ८८) मा 'किराती ऐले संवत्को उत्पत्ति' भन्ने लोककथा २०६२ मा प्रकाशित भएको छ।
- प्राज्ञ वैरागी काइँलाले येले संवत्को प्रयोग र विस्तारको बारेमा लेख्नुभएको लेख 'किराती संवत्देखि येले संवत्सम्म' लेख तान्द्रोप्या पत्रिकाको वर्ष १३, अङ्क १, माघ २०६४ मा प्रकाशित भयो।
- किरात याक्थुड चुम्लुड ललितपुरले 'येले तड्वे (यलम्बर संवत्) खोज अध्ययन' शीर्षकको प्रस्ताव २०६४ मा तयार गऱ्यो। सोही प्रस्ताव २०६५ मा नेपाल आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानमा पेश गऱ्यो।
- वैरागी काइँलाको लेखको आधारमा नवसमन्वय त्रैमासिक पत्रिकाले २०६५ माघ १८ गते 'येले संवत् ऐतिहासिकता र समसामयिक सन्दर्भ' विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गऱ्यो। यसपछि श्रृङ्खलावद्ध बहस, छलफल, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विचार गोष्ठी सम्पन्न भए भने ती प्रक्रियाबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा किरात येले संवत्लाई राज्यबाट मान्यता दिलाउनका लागि राष्ट्रप्रमुख, सरकारप्रमुख, संविधानसभाका अध्यक्ष, संस्कृतिमन्त्रीसम्म स्मरणपत्र, ज्ञापनपत्र, मागपत्र बुझाउने कार्यहरू भइसकेका छन् भने यसलाई सार्थक रूप दिनका लागि मञ्जुल याक्थुम्बाको संयोजकत्वमा किरात समुदायका बुद्धिजीवी तथा अगुवाहरूको सहभागितामा दबाव समूह पनि गठन भई कार्यरत रहेको छ।

ग) किरात येले संवत्को कालगणनामाथि बहस किन ?

किरात येले संवत्को कालगणनामाथि बहस हुनुका धेरै कारणमध्ये केही महत्त्वपूर्ण कारण निम्नानुसार छन्:

- १ **नाममा एकरूपताको सन्दर्भ:** यो संवत् प्रयोग गर्दा कतिपयले किरात संवत्, कतिपयले किरात येले संवत्, कतिले ऐले संवत् भनेर प्रयोग गरेको पाइयो। यही विविधतालाई एकरूपता दिने सुविचारित मनसायका साथ २०६५ माघ १८ गते नवसमन्वयको पहलमा 'येले संवत्: ऐतिहासिकता र समसामयिक सन्दर्भ' विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भएपछि त्यसलाई नै एकआधार स्तम्भको रूपमा लिएर पुनः नवसमन्वय र मुन्धुम् पब्लिकेसनको आयोजनामा मिति २०६६ साउन २६ गते 'येले/संवत्सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भएपछि भदौ २२ गते बसेको किरात समन्वय समिति (किरात याक्खा छुम्मा, किरात सुनुवार सेवा समाज, किरात याक्थुड चुम्लुड र किरात राई यायोक्खा) को बैठकले 'किरात संवत्, किरात ऐले संवत्, येले संवत्' आदि विविध नाममा प्रयोग हुँदै आएको संवत्लाई उपरान्त 'किरात येले संवत्'को रूपमा प्रयोग गर्ने सर्वसम्मत निर्णय गरेको थियो।
- २ **काल गणना:** काल गणनाको अन्वोलताकै बीचमा यस अघि रहेको अर्को समस्या भनेको किरात येले संवत्को सम्बन्ध केसँग वा कोसँग भन्ने पनि थियो। जस्तो कि यो संवत्को सम्बन्ध किरात सभ्यतासँग हो ? एलम् (बजाचार्य र मल्ल, पृ. ७३: १९८५) सँग ?, येलुड (कर्कपेट्रिक, पृ. २५७: १८११) सँग ? यलम्ब (माबोहाड., पृ. ४८: २०४७) सँग ? या यलम्बर (शर्मा, पृ. ६४: २०३३) सँग ? (नवसमन्वय, पृ. १६: २०६५)। यस विषयमा अब कुनै दुविधा रहेको छैन किनभने 'किरात येले संवत्' नाममा प्रयोग भएको 'येले' शब्द प्रथम किरात राजा यलम्बरको स्मृतिमा प्रयोग गरिएको हो। यसर्थ 'किरात येले संवत्' यलम्बर आफैँले चलाएको संवत् नभई स्मृति संवत् हो। यद्यपि किरातकाल गणनाका बारेमा विभिन्न इतिहासकारहरूमा कहीकतै एकरूपता रहेको पाइन्न। यसको महत्त्वपूर्ण कारण भनेको ठोसप्रमाणहरू नपाइनुका साथै किरात इतिहासबारेमा विशद विश्लेषण नहुनु पनि हो। यसबारेमा पाइएका केही कालगणनाका मतहरू हेरौं:
  - **जसहाड मादेन** (इतिहासकार प्रेमबहादुर माबुहाडको नेपालको संक्षिप्त इतिहास) का अनुसार कलिगत ४० वर्षलाई आधार मान्दा हालको किरात येले संवत् ५०७१ वर्ष हुन आउँछ।

- **पुष्य थाम्सुहाङ** (इन्द्रजित हसरतको नेपालको इतिहास) अनुसार किरात येले संवत् ५११० हुन आउँछ ।
  - **हज्सनले** गरेको वंशावलीहरूको तुलनात्मक अध्ययनबाट किरात राजा यलम्बर ईपू ३०९५-९६ तिर राजगद्दीमा बसेको मानेका छन् । यस कुरालाई आधार मान्दा किरात येले संवत् ५१०८ हुन आउँछ (प्रा.डा.जगदीशचन्द्र रेग्मी, प्राचीन नेपालको संक्षिप्त किरात इतिहास, वि.सं. २०६६, पृ.११) ।
  - इतिहासकार **बालचन्द्र शर्माले** उल्लेख (नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, २०३३, पृ. ७३) गरेअनुसार यलम्बरको शासनकाल ई.पू. ८४० भने र यसलाई आधार मान्ने हो भने किरात येले संवत् २८५१ हुन आउँछ । यहाँ इतिहासकार शर्माले राजा यलम्बरलाई जितेदास्तीको ६ वा ८ पुस्ता अधिका मानेका छन् र हरेक राजाको राज्यकाल ४० वर्ष मानेका छन् ।
  - प्राध्यापक **दिनेशराज पन्त**को मतानुसार किरात येले संवत् ५१९१ (३१२४ वि.पू.+२०६७ वि.सं.) या ५३३१ (३२६४ वि.पू.+२०६७ वि.सं.) या ५३३५ (३२६८ वि.पू.+२०६७ वि.सं.) हुनआउँछ । यो मूलतः भाषावंशावलीहरूको आधारमा हो ।
  - **संवत् गणनासम्बन्धी अन्य प्रश्नहरू**: हिन्दू दर्शनको युग (सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि) गणना कति वैज्ञानिक छ ? हिन्दू दर्शनको युग गणना नै किरात दर्शनको पनि युग गणना हो कि उनीहरूको मौलिक दर्शन र युग गणना पनि रहेको छ ? अथवा किरातकालीन इतिहासलाई नेपालको इतिहासको ठोस र तथ्यगत इतिहाससँग जोड्न सकिन्छ वा किरात काललाई श्रुतिकालीन इतिहासबाट तथ्यगत इतिहासमा परिणत गर्न सकिन्छ ? अज्ञात इतिहास भएकाहरू आफ्नो इतिहास छोट्याउन होइन लब्ध्याउनतिर लाग्छन् भन्ने विश्वास छ । किरातहरूले सोही विश्वासलाई नै पुट दिने कि सहीसलामत इतिहासको खोजीमा लाग्ने ?
- ३ **पञ्चाङ्ग पद्धतिको विकास**: सन्, विक्रम संवत्, नेपाल संवत् आदि संवत्हरूजस्तै किरात येले संवत्को पनि पञ्चाङ्ग विकास हुनु आवश्यक र अपेक्षित छ । किरात येले संवत्को पञ्चाङ्ग हिन्दू परम्पराअनुसार चैत्रादि हुने वा पौषादि हुने ? या सौर्य पद्धति वा चन्द्र पद्धतिमा हुने भन्ने समस्या विद्वान्हरूबीचमा बारम्बार उठ्ने गरेको छ । केही वर्षअघिदेखि माघ १ गतेलाई नयाँ वर्ष आरम्भ दिनको रूपमा मानिँदै आएको छ । यो पौषादि हो र यो हिन्दू पञ्चाङ्ग पद्धति वा सौर्य पद्धतिअनुसारको पञ्चाङ्ग पद्धति हो । यसले किरातहरूको मौलिक दर्शन र पहिचान बोकेको छ त ? अथवा बानी परेको आधारमा स्थापित हिन्दू दर्शनअनुसारको पञ्चाङ्ग बोकेर तथाकथित मौलिकता र स्वपहिचानको ठूलाठूला कुरा गर्ने हो ?
- ४ **सरकारी मान्यता**: लिच्छविकाल नेपालको इतिहासमा स्वर्णयुगको रूपमा मानिने गरेको छ । यो स्वर्णयुगको पूर्वीपिठिका किरातकाल हो किनभने विकास Revolution बाट होइन Evolution बाट मात्र हुन्छ । नेपालको स्वर्ण युगीन लिच्छविकालको पूर्वीपिठिका सभ्यताको आरम्भ प्रथम किरात राजा यलम्बरले गरेका हुन् । उनै यलम्बरको स्मृतिमा चलिआएको किरात येले संवत् किरात समुदायको सांस्कृतिक ढुकढुकी हो । यसर्थ **'किरात येले संवत्'**लाई राज्यले मान्यता प्रदान गर्नु गणतन्त्र नेपालको संविधानको समावेशी सिद्धान्त अङ्गीकार गर्नु मात्र नभई नेपालको इतिहासमा सबैभन्दा लामो शासनकाल रहेको किरातकालीन सभ्यतालाई मान्यता दिनु र त्यस कालखण्डको थप अध्ययन अनुसन्धान गरी हाम्रै इतिहासको जग बलियो बनाउनु पनि हो जुन हामीले विगतमा गर्न सकेका थिएनौं । तर सरकारी मान्यताका लागि अकाट्य प्रमाणहरूको प्रस्थापनाका आधारमा अगाडि बढ्नु अनिवार्य छ । यसर्थ **'किरात येले संवत्सँग सम्बन्धित नायक प्रथम किरात राजा यलम्बरको राज्यरोहणकाल पहिचान गर्नका लागि नेपालको वर्तमान कालखण्डमा प्राप्य रहेको सबैभन्दा पुरानो मानिएको संवत् (शक संवत्) १०७ ब्राम्ही लिपिमा लेखिएको जयवर्माको मूर्ति (हाल राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयमा रहेको) र जयस्थिति मल्ल (ई.सं. १३८२-१३९५, ऐ. वंशावली, पृ. ii) को राज्यकालमा लेखिएको सबैभन्दा पुरानो मानिएको गोपालराजवंशावली (हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको) लाई प्रमाण मान्नुबाहेक हाम्रो सामु अर्को विश्वासनीय र भरपर्दो बाटो छैन । गोपालराजवंशावली कालका हिसाबले सबैभन्दा जेठो हुनुका साथै संस्कृत र शास्त्रीय नेवारी भाषामा लेखिएको छ भने अन्य भाषा वंशावलीहरू विगत डेढदुई सय वर्षको सेरोफेरोमा खसनेपाली भाषामा लेखिएका छन् । यसर्थ विश्वासनीयताको कसीमा राखेर हेर्दा गोपालराजवंशावली अवश्यमेव अन्य वंशावलीभन्दा बढीमात्रामा तटस्थ र विश्वासनीय हुनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।**